U.G.C. GRANTED MINOR RESEARCH PROJECT

ON

FOLK DANCES AND FOLK SONGS OF TRIBALS
THE CALLED DUNGRI GARASIA OF
SABARKANTHA DISTRICT

2011-2014

Synopsis

સાબરકાંઠા જિલ્લાના ડુંગરી ગરાસિયા સમાજના

લોકનૃત્યો અને લોકગીતો

(૨૦૧૧ ૨૦૧૪)

Editor Researcher
Dr. J. A. Kharadi
Assi. Professor
Govt. Arts & Commerce College-Jadar,
Tal. Idar, Dist. Sabarkantha, Gujarat.

Synopsis

પૃથ્વી ઉપર ઘણા દેશોમાં આદિમકાળથી આદિવાસીઓ વસવાટ કરે છે. ભારતમાં આંધ્રપ્રદેશ, બિહાર, ગુજરાત, કર્ણાટક, કેરાલા, મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાન, છત્તીસગઢ, મહારાષ્ટ્ર, ઓરિસ્સા, તમિલનાડુ, ત્રિપુરા, આસામ, મણીપુર, મિઝોરમ, નાગાલેન્ડ, મેઘાલય, ઉત્તરપ્રદેશ, ઉત્તરાખંડ, પશ્ચિમ બંગાળ, આંદમાન નિકોબાર ટાપુઓ વગેરે રાજ્યોમાં આદિવાસીઓ વસે છે.

આદિવાસીઓની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા આપવી મુશકેલ છે. સામાન્ય રીતે ડુંગરો અને જંગલોમાં રહેતા ભોળા મૂળ નિવાસી લોકોને આદિવાસીઓ કહેવાય છે. આદિ એટલે પહેલાના અને વાસી એટલે રહેવાસીઓ. આમ, આદિવાસીઓ આ દેશના મૂળ વતનીઓ છે. ગિરિજન, ભૂમિજન, રાનીપરજ, કાળીપરજ, વન્ય જાતિ, વનવાસી, આદિજાતિ વગેરે નામો પણ આદિવાસી માટે પાછળથી પ્રચલિત કરવામાં આવ્યાં છે.

ભારતમાં કુલ વસ્તીના ૭% આદિવાસી વસ્તી છે. ગુજરાતમાં કુલ વસ્તીના આશરે ૧૫% વસ્તી આદિવાસીની છે. ગુજરાતમાં આશરે ત્રીસેક જેટલી જુદીજુદી અનુસૂચિત જનજાતિઓ વસે છે. આદિવાસીઓ જુદીજુદી જનજાતિઓમાં વહેંચાયેલા છે. નિશ્ચિત પ્રદેશ, નિશ્ચિત બોલી અને નિશ્ચિત સાંસ્કૃતિક સામાજિક સંવાદિતા ધરાવતાં આદિવાસી સમૂહને જનજાતિ કહે છે, જેને ચોક્કસ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. સંવિધાન મુજબ આવી જનજાતિઓની અનુસૂચિ તૈયાર કરવામાં આવી છે. અનુસૂચિમાં સમાવિષ્ટ દરેક જનજાતિને અનુસૂચિત જનજાતિ ગણવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં ઉત્તરે અમીરગઢથી દક્ષિણે ઉમરગાંવ સુધીની પૂર્વ પટ્ટીમાં આદિવાસીઓ વસેલા છે. આ પૂર્વ પટ્ટીના ૧૨ જિલ્લાઓના ૪૩ તાલુકાઓમાં આદિવાસી વસ્તીનું પ્રભુત્વ છે. કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ દાદરા અને નગરહવેલી (સેલવાસ)માં પણ આદિવાસી વસ્તી છે. ભારત સરકાર દ્વારા કોટવાળિયા, કાથોડી, પઢાર, સીદી અને કોલધા જનજાતિઓને આદિમ જૂથ તરીકે જાહેર કરવામાં આવેલ છે. આવાં આદિમ જૂથોને

અતિ પછાત તથા અસુરક્ષિત ગણીને વિકાસ માટે વધુ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે.

ગુજરાતની પૂર્વપટ્ટીના જિલ્લાઓમાં ઘણી આદિવાસી જનજાતિઓ વસે છે. તે પૈકીની 'ડુંગરી ગરાસિયા' નામની એક જનજાતિ સાબરકાંઠા તથા અરવલ્લી જિલ્લાના વિજયનગર, ભિલોડા અને મેઘરજ તાલુકાઓમાં વસે છે. આ ત્રણ તાલુકાઓનાં સીમાવર્તી એવાં રાજસ્થાનનાં ગામોમાં પણ આ જનજાતિની વસતી છે. દરેક જનજાતિને પોતાની આગવી બોલી હોય છે તેમ આ જનજાતિને પણ 'ડુંગરી ગિરાસી' નામે આગવી બોલી છે. આ જનજાતિના લોકો પરસ્પર સામાજિક સંબંધોથી સંકળાયેલા છે. દરેક આદિવાસી જનજાતિમાં વૈદિક યુગ પહેલાંથી જ લોકગીતની આગવી પરંપરા રહી છે, તેમ 'ડુંગરી ગરાસિયા' જનજાતિની 'ડુંગરી ગિરાસી' બોલીમાં પણ આગવાં લોકગીતોની પરંપરા રહી છે.

કોટડા, સિરોહી, ઉદયપુર, ડુંગરપુર વગેરે જેવા રાજસ્થાનના દક્ષિણ વિસ્તારોમાં આદિવાસી ભીલોની વસતી વધુ હતી. ડુંગરી ગરાસિયા જનજાતિ મૂળ રાજસ્થાનમાંથી ઉદભવી અને વિસ્તાર પામી. આ જનજાતિમાં શૌર્યનો ગુણ રાજપૂતોમાંથી ઉતરી આવ્યો છે. અરવલ્લીની ગિરિમાળામાં વસવાટ, કારમી ગરીબી અને પછાતપણાને કારણે આ જનજાતિ કૃત્રિમ મનોરંજનથી વંચિત રહી. તેથી આ જનજાતિમાં પર્વો, લગ્નોત્સવો અને મેળાઓની સાથે સાથે મનોરંજનના પ્રાકૃતિક સાધન રૂપે લોકગીતો રચતાં ગયા અને પરંપરાગત ટકી રહ્યાં. લોકગીત એ પરંપરાગત કંઠસ્થ રહેતું લોકસાહિત્ય છે. ડુંગરી ગરાસિયા જીવન સાથે સંકળાયેલા ધાર્મિક પ્રસંગો, ઐતિહાસિક પ્રસંગો, પ્રણયપ્રસંગો, શૌર્યપ્રસંગો, સામાજિક પ્રસંગો, રિવાજો વગેરેમાં રહેલી ભાવનાઓને આ લોકગીતો દ્વારા રજૂ કરવાની પરંપરા સર્જાઈ. અશિક્ષિત એવી ડુંગરી ગરાસિયા પ્રજાએ તેમની ડુંગરી ગિરાસી બોલીમાં વિવિધ લોકગીતો રચ્યાં. આવા લોકગીતો પછી તહેવારો, લગ્નોત્સવ, મેળાઓ, શ્રમકાર્ય વગેરે વખતે ગવાતાં રહ્યા. સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના ગરીબ જીવનમાં ઉલ્લાસ

વ્યાપી જતો. આવો ઉલ્લાસ જ તેમની સમૃદ્ધિ બનતી ગઈ. લોકગીતોની રચના એ રજૂઆત કલાત્મક હોય છે. કેટલાંક લોકગીતો બોધદાયક પણ હોય છે. આજે કૃત્રિમ મનોરંજનનાં વિવિધ સાધનોના હુમલાને કારણે આદિવાસીઓનાં લોકગીતોનું પ્રાકૃતિક મનોરંજન સાધન લુપ્ત થતું જાય છે. લોકગીતોની પ્રાકૃતિક પરંપરા એટલા માટે જળવાઈ રહેવી જોઈએ કે જીવનમાં સાહજિકતા ખૂબ મહત્વ ધરાવે છે. ડુંગરી ગરાસિયા લોકગીતો ભાવનાના ઊંડાણનો અહેસાસ કરાવે છે. કદાચ એટલી ગહનતા ગુજરાતી શિષ્ટ સાહિત્યના તજજ્ઞો પણ ભાગ્યે જ લાવી શકતા હશે ! અશિક્ષિત ડુંગરી ગરાસિયા પૂર્વજોની અપેક્ષા બહારની આ સમૃદ્ધ ગુણવત્તાને જાણો તો જ સાચો ખ્યાલ આવે. ડુંગરી ગરાસિયા લોકગીતો ઘણા પ્રકારનાં છે. વિવિધ પ્રસંગો માટેનાં આગવાં લોકગીતો છે. તહેવારો વખતે, શ્રમકાર્ય વખતે, લગ્નોત્સવ વખતે અલગ અલગ લોકગીતો ગવાય છે. વળી લગ્નોત્સવ તો ઘણા બધા પ્રસંગોનો સમૂહ છે ! વર કે કન્યાને નવડાવતી વખતે, પીઠી ચોળતી વખતે, ગોતરજ વખતે, ઘરની પ્રદક્ષિણા(હીરી) વખતે, ફુલેકા વખતે, ભેટ ચાંલ્લા વખતે, મામેરા વખતે, મુરિયું રમાડતી વખતે, વર કે કન્યાના શણગાર વખતે, લગ્ન વિધિ વખતે, લગ્નવિધિ પછી, નરવતવિધિ વખતે તથા કન્યાવિદાય વખતે આગવાં લોકગીતો ગવાય છે. ગીતો સાથે નૃત્યના પણ પ્રકારો છે. હોળીના તહેવાર વખતે, વરકન્યાને મુરીયું રમાડતી વખતે, ફુલેકા વખતે તથા ઠેકતી વખતે (સ્ત્રી પુરુષોના સમૂહનૃત્ય વખતે) કરાતાં નૃત્યોની આગવી લાક્ષણિકતાઓ હોય છે ! હોળી વખતે ડૂણારાસ, જવારારાસ, લેજીમ(હાલેડો), ઢોલનૃત્ય વગેરે તથા લગ્નોત્સવ વખતે મુરીયું (મયૂરનૃત્ય), પીદુ, હાકજો, ઠેકવું વગેરે નૃત્યપ્રકારના નામો છે. વળી ઘૂમેર, તબુકજૂ, બોબજૂ વગેરે ઠેકવાના વૈવિધ્યપૂર્ણ પ્રકારો છે. સમૂહ શ્રમકાર્ય વખતનાં ગીતો થાકને ઘટાડીને ઉમંગ વધારનારાં છે. વળી લગ્નોત્સવ વખતે સ્ત્રી પુરુષોનાં સમૂહ નૃત્યગીતો વચ્ચે વચ્ચે પુરુષો તથા સ્ત્રીઓના રાસપ્રદ સંવાદો રચીને ગવાય છે. ગર્ભિત પ્રશ્નોત્તરોના પ્રયોજન દ્વારા થતી નૃત્યગીતની જમાવટ અનેરી હોય છે !

ઘણાં વર્ષો પહેલાં રચાયેલાં લોકગીતો લાંબા હતાં. સમૂહ નૃત્ય વખતે ગાવા માટે અન્ય પુરુષ ગાયકને જલ્દીથી તક મળતી ન હતી. વળી કોઈ ગીત પાડી લે (વચ્ચેથી ગાનારને અટકાવીને અન્ય ગાયક બીજું ગીત શરૂ કરે) તેવા સંજોગોમાં મૂળ ગાયક અપમાનિત થતો અને વિવાદ સર્જાતો. તેથી પછીના વર્ષોમાં ટૂંકા લોકગીતો સર્જવા લાગ્યા. ટૂંકું ગીત વધુ સમય લેતું નથી, જેથી ગાનારાઓમાં સંવાદિતા જળવાઈ રહે છે. સમય જતા શૌર્યગીતો કરતા પ્રણયગીતોને વધુ પ્રચલિત થતા ગયા. સાથે સાથે ફટાણાં અને ક્ષુલ્લક ગીતો પણ વધ્યા. આ લોકગીતોમાં ડુંગરી ગરાસિયાઓની રહેણીકરણી, રીતરિવાજો, માન્યતાઓ, ધાર્મિક વિધિઓ, અંતરની ભાવનાઓ વગેરેનું અદભુત વર્ણન હોય છે; જે ગીતના પ્રસંગ વર્ણનની ફરતે ગૂંથાયેલું હોય છે. જંગલમાં ઢોર ચરાવતી વખતે, ખેતીકામ કરતી વખતે, શ્રમકામ વખતે અથવા નવરાશની પળોમાં કોઈ પ્રસંગ આધારિત ગેય રચનાઓ આદિવાસી યુવક યુવતીઓ ગોઠવતાં હોય છે. પછી જૂથમાં તેમની ચકાસણી થતી હોય છે. છેવટે કોઈ જાહેર ઉત્સવમાં ગાઈને લોકગીતની આશ્ચર્યજનક રજૂઆત થતી હોય છે. પછી તે ગીતની લોકપ્રિયતા પરંપરાગત બની જાય છે. આ રીતે લોકગીતો રચાય છે અને પરંપરાગત જીવંત રહે છે. આવાં લોકગીતોની રજૂઆત મોટાભાગે નૃત્ય સાથે સંકળાયેલી હોય છે. લગ્નોત્સવ વખતે આવાં નૃત્ય લોકગીતોનું ખાસ મહત્વ હોય છે. ખુલ્લી જગ્યાએ પુરુષો વર્તુળાકારે ગોઠવાય છે. વર્તુળાકારના કેન્દ્ર તરફ એટલે કે પુરુષોની લાઈનની અંદરના ભાગે સ્ત્રીઓ વર્તુળાકારે ગોઠવાય છે. પુરુષો પૈકી કોઈ એક ગીત ગાવાની શરૂઆત કરે છે. પંક્તિના આખરી શબ્દો અન્ય પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ઝીલી લે છે અને સમૂહમાં ખાસ પ્રકારની નૃત્ય ચાલ સાથે ગાય છે. આ રીતે આખું લોકગીત પાર પડે છે. વર્તુળાકારે ફરતા જઈ પૂરા ગીત સુધી નૃત્ય ચાલતું રહે છે. ગાયન પૂર્ણ થયા પછી પુરુષ ગાયક છેલ્લી પંક્તિ ગાય છે : 'આવડે તે તે કે'જો... ', પછી સ્ત્રીઓ ટોણો મારીને ગાય છે : 'નૈ આવડે તે તે કે'જો... ' અન્ય પુરુષો પડકાર સમજી તેમના પૈકી કોઈ એક બીજું લોકગીત ઉપાડે છે. સ્ત્રીઓ આવા સમૂહ નૃત્યગીત વખતે સ્વતંત્ર રીતે લોકગીત ગાતી નથી પરંતુ પુરુષ ગાયકે ગાયેલા ગીતને જ સાથ

આપે છે. આવાં લોકગીતો ઝીલણાં સ્વરૂપે ગવાય છે. ગીત સાથેના નૃત્ય વખતે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો થોડાં પગલાં ચાલે છે. પછી અટકીને પગથી ઠુમકો મારે છે. સ્ત્રીઓ ઠુમકા સાથે તાળી પાડે છે. પગના ઠુમકા, તાળીઓ અને ઝાંઝરના ખનકારનો એકલય રચાય છે. શરીરો ઉલ્લાસપૂર્ણ લય અનુભવે છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનો આવો સમન્વયિત લય રંગત જમાવે છે, ત્યારે ગીત 'જામ્યું' કહેવાય છે. આવા જામી ગયેલા ગીત વખતે આવતો વિક્ષેપ અસહ્ય બની જાય છે. કોઈ અટકચાળો અન્ય પુરુષ વિક્ષેપ પાડીને બીજું ગીત શરૂ કરે છે ત્યારે લયભંગ થાય છે. ખેલદિલ પુરુષો જામી ગયેલા ગીતની સંવાદિતા તોડવા ઇચ્છતા નથી અને એક ગીતને પાર ઉતારવા દેવાના મતના હોય છે. કેટલાંક નૃત્ય લોકગીતો માત્ર સ્ત્રીઓને જ ગાવા માટે રચાયેલાં હોય છે. 'હાકજો', 'હાલેડા', 'મોરીયું' વગેરે આવા નૃત્ય પ્રકારો છે. વર કે કન્યાને પાટલે બેસાડી કરાતા મોરિયું નૃત્યમાં પુરુષો પણ ભાગ લે છે. કેટલાંક લોકગીતો ખેતીકામ, શ્રમકામ તથા હોળી વખતે ગવાતાં અલગ અલગ પ્રકારનાં હોય છે. ખેતીકામ અને શ્રમકામ વખતે ગવાતાં ગીતો થાકને ઘટાડે છે તથા ઉત્સાહ વધારે છે. સમૂહ્ભાવના દ્રઢ બને છે.

લોકગીતોમાં વણાયેલા પ્રસંગને જ ધ્યાનમાં લેવાય છે, જયારે ગીતના રચનાકારને ભાગ્યે જ યાદ રાખવામાં આવે છે. આવાં લોકગીતો માત્ર એક જ જનજાતિ પૂરતાં મર્યાદિત હોય છે, કારણ કે દરેક જનજાતિની આગવી બોલી હોય છે. ચોક્કસ પ્રદેશમાં જ આવાં લોકગીતો ગવાય છે. કિશોરાવસ્થા વટાવી રહેલાં યુવાહૈયાં વિજાતીય આકર્ષણના કારણે હિલોળા ભરવા માંડે છે ત્યારે તેમનાં ચિત્ત કલ્પનાવિહાર કરવા લાગે છે. આવી માદક અસર હેઠળ યુવા આદિવાસી ડુંગરી ગરાસિયાઓનાં હૃદયોમાંથી ઉદભવતી પ્રણય લાગણીઓ, ઊર્મિઓ, પ્રેમાકર્ષણ, વિરહવેદના, કરુણા, શૌર્ય, સાહસ વગેરે અનુભૂતિઓની ભૂમિકા રહેલી હોય તેવા પ્રસંગો લોકગીતોના આધાર બનતા હોય છે. રચાયેલાં લોકગીતો ખાસ કરીને આગામી લગ્નોત્સવ વખતે રજૂઆત પામતાં હોય છે. સારું લોકગીત અનેકવાર ગવાય છે અને યાદગાર બની જાય છે. પરંપરાગત ઘણી પેઢીઓ સુધી યાદગાર ગીતોની લોકપ્રિયતા જળવાઈ રહે

છે. પરંપરામાં વાહન વખતે તેમાં કેટલાક પરિવર્તનો પણ આવી જાય છે. આવા પરિવર્તનો ક્યારેક નુકસાન કારક પણ બનતા હોય છે.

લોકગીતો તથા લોકનૃત્યોનો વારસો અને આદિવાસી અસ્મિતા સાચવી રાખવામાં કોઈ જ પછાતપણું નથી, પરંતુ ગૌરવ છે. પોતાની માતૃબોલીમાં પરસ્પર વાતચીત કરવામાં પણ કોઈ જ માનહાની નથી. આવા મૂળભૂત ગૌરવને જ અસ્મિતા કહેવાય. અસ્મિતા એટલે જ પોતાના પ્રત્યેની સભાનતા, આત્મગૌરવ ! અહીં મુખ્ય આશય આદિવાસી ડુંગરી ગરસિયાઓની લુપ્ત થઈ રહેલી સંસ્કૃતિને બચાવી તેની અસ્મિતાને કાયમ કરવાનો છે. લોકગીતોની પરંપરાના જતન, વહન, સંરક્ષણ અને સંક્રમણ(પ્રસાર)ને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવાનો હેતુ અગ્રક્રમે છે. લોકગીતો અને લોકનૃત્યોની પરંપરા પૂરી કુશળતાથી જીવંત રહેવી જોઈએ. ઝડપથી આધુનિકતા તરફ જઈ રહેલા પરિવર્તનને કારણે લોકગીતોનો આ વારસો લુપ્ત થવા તરફ જઈ રહ્યો છે. આ કલાવારસાને ઉગારી લઇ તેનું સાતત્ય જાળવવાનો નમ્ર પ્રયાસ અત્રે કરવામાં આવેલ છે.

*****